

Lijsten lezen: de codering van *Max Havelaar*

Luc Herman, Universiteit Antwerpen
Bart Vervaeck, KU Leuven

Samenvatting

De bestaande benaderingen van de literaire lijst gaan uit van een scherpe tweeledige tegenstelling tussen lijsten en verhalen, die ze in een tweede fase weliswaar milderden, maar die toch noopt tot abstracte en geïdealiseerde definities van lijst versus verhaal. Dit artikel stelt een alternatieve benadering voor, die ervan uitgaat dat lijsten én verhalen ontstaan in de interactie tussen tekst, context en lezer. Aangezien die interactie zowel voor lijsten als voor verhalen geldt, is het niet nodig a priori een onderscheid te maken tussen die twee. Het onderscheid ontstaat in de gecontextualiseerde lectuur.

Om die lectuur in kaart te brengen, combineren we vier codes van Roland Barthes (de actiecode, de semische, de culturele en de hermeneutische code) met de poëtische functie van Roman Jakobson. De lezer selecteert en combineert tekstelementen op basis van deze vijf strategieën; in hun implementatie en wisselwerking ontstaan de lijst, het verhaal en de vele interacties tussen die twee vormen. Het voorgestelde, vijfdimensionele leesmodel wordt geïllustreerd aan de hand van Multatuli's roman *Max Havelaar*.

Abstract

The studies of literary lists start from a strong bipolar opposition between lists and narratives. In a second step they relativize the antagonism, but because of the initial dualism, they are forced to come up with abstract and idealized definitions of lists and narratives. This article presents an alternative approach, which starts from the idea that both lists and narratives arise in the interaction between text, context, and reader. As a result, we do not need to posit an a priori distinction between list and narrative. The distinction is created in the contextualized process of reading.

To outline this process, the article combines four of Roland Barthes's codes (the proairetic, the semic, the cultural, and the hermeneutic code) with Roman Jakobson's poetic function. The reader selects and combines textual elements by using these five strategies. Their implementation creates the list, the narrative, and the manifold interactions between the two forms. We illustrate the five-dimensional reading model through a discussion of Multatuli's novel *Max Havelaar*.

e-mail

luc.herman@
uantwerpen.be
bart.vervaeck@
kuleuven.be

1. BESTAANDE BENADERINGEN

1.1. DE DYNAMIEK VAN HET DUALISME

De meeste studies van de lijst gaan uit van een tweeledige tegenstelling tussen verhaal en lijst; in een volgende stap nuanceren ze die bipolaire tegenstelling en bekijken ze de grensoverschrijdingen en de dialectische interacties tussen de twee. Een voorbeeld van het initiële dualisme is te vinden in Hamons (1993, p. 13) studie, die de lijst beschrijft als een cyste: ‘La “liste” nous paraît effectivement toujours, peu ou prou, un élément étranger, inassimilable, de l’oeuvre, une sorte de kyste textuel radicalement différent.’ Op basis van deze passage vergelijkt Sève (2010, p. 72) de lijst met een eiland in een narratieve zee: ‘Une liste crée dans un récit une sorte de petit isolat, et une île (ou un château isolé, comme chez Sade) est un lieu propice à la production d’événements ayant allure de liste.’ De laatste woorden suggereren al dat het geponeerde dualisme zijn eigen relativisering in zich draagt, maar toch onderstreept Sève (2010, p. 108) de tegenstelling: ‘Une liste apparaît au contraire comme une île dans le récit, sans communication avec la logique narrative qu’elle vient déchirer ou trouer.’

Hamon en Sève zijn niet de enigen die een ‘antinomie de principe’ (Sève 2010, p. 106) poneren tussen lijst en verhaal. Françoise Rullier-Theuret (2013, p. 460) heeft een vergelijkbare visie: ‘La liste déchire la trame narrative et échappe au récit.’ En hoewel Belknap (2004, p. 17) de interactie tussen de twee vormen niet veronachtzaamt, noemt ook hij lijsten elementen die de normativiteit verstoren, “intruders” that interrupt but represent some relation to the greater work.’

In het algemeen wordt het dualisme tussen lijst en verhaal omschreven in termen van tegenstellingen tussen paradigma en syntagma, verticaal en horizontaal, equivalentie (van de onderdelen van de lijst) en niet-inwisselbaarheid (van de narratieve elementen). Daarbij komt dat de lijst ook op zichzelf beschreven wordt als een eenheid van bipolaire tegenstellingen die erg lijken op wat we zonet opgesomd hebben. De lijst is een geheel van fragmenten, hij verbindt en scheidt die elementen, hij suggereert continuïteit én breuk. In de lijst is dus een dynamiek werkzaam die sterk lijkt op de spanning tussen lijst en verhaal: ‘L’essence de la liste est sans doute dans le jeu de ces tendances contradictoires’ (Hamon, 2013, p. 29).

In het conflict tussen lijst en verhaal wordt dat laatste meestal als norm gehanteerd. De lijst is secundair. Zo zegt Sève (2010, p. 112): ‘Inscrire une liste dans un roman, c’est pratiquer une opération de force; mais le rapport de

force est en général défavorable à la liste. Celle-ci n'impose pas sa loi au roman, et c'est tant mieux.' Uit een overzicht van bestaande benaderingen leidt Hamon (2013, p. 22-23) af: 'Subordonnées au tout-puissant récit, donc mises en position perpétuellement subalterne, la liste (comme figure textuelle) et la mise en liste (comme pratique) n'ont pas fait l'objet jusqu'à présent d'études systématiques en elles-mêmes et pour elles-mêmes.'

Zoals gezegd, zijn deze benaderingen niet blind voor de interacties tussen lijst en verhaal. Het dualisme dat ze poneren is geen statische en onveranderlijke situatie. Ze erkennen allemaal dat de realiteit complexer is dan dat. Ten eerste zijn verhalen niet altijd horizontaal, continu en contigu; ze kunnen breuken bevatten, bijvoorbeeld in plotse perspectiefveranderingen of in ellipsen. Ze kunnen zelfs grotendeels bestaan uit lijsten. Zo zegt Belknap (2004, p. 3) dat een verhaal 'an elaborate listing of a series of events' kan zijn. Laauga (1978, p. 170) merkt terecht op: 'l'émergence de la liste dans un contexte narratif ne constitue pas nécessairement un trait différentiel de la structure. L'accumulation, ou l'énumération n'est pas en soi signe d'un non-récit.' Ten tweede zijn lijsten niet noodzakelijk verticaal en discontinu. Vele lijsten zijn horizontale opeenvolgingen van onderdelen (acties, gedachten, eigenschappen) die zonder al te veel breuken op elkaar volgen.

Algemeener lijken de twee tekstsoorten als de twee kanten van een medaille afhankelijk van elkaar. Zo concludeert Hamon (1993, p. 91): 'il y a toujours du narratif dans le descriptif, et réciproquement.' Vanuit een retorisch perspectief beweert O'Banion (1992, p. 267) dat alleen de dialectiek tussen de twee vormen een complete retoriek mogelijk maakt: 'The dialectic of List and Story has afforded a synthesis of many divergent perspectives into a view of rhetoric in toto.' In die dialectiek speelt de lijst niet langer een ondergeschikte rol. Zo laat Laugaa (1978, p. 157) zien hoe in een kinderverhaal alle acties gestuurd worden door een lijst die een van de hoofdpersonages bezit.

1.2. DEFINITIES EN DERGELIJKE

Naast de dynamiek van het dualisme zijn er nog enkele aspecten die opvallen in de bestaande studies over de lijst. Ten eerste is er de kwestie van de definitie. Daarover is geen eenstemmigheid. Volgens Belknap (2004, p. 2), 'lists are frameworks that hold separate and disparate items together.' Dit is in onze ogen een veel te ruime definitie. Ook een zin is een kader dat afzonderlijke elementen bij elkaar houdt. En hetzelfde kan worden gezegd van een gedicht, een roman, een collage, ... Toch wordt deze definitie overgenomen door

onderzoekers als Von Contzen (2016, p. 244-245) en Jan Alber (2016, p. 344). Wie de lijst specifiek probeert te definiëren, zoekt meestal zijn toevlucht tot een opsomming van kenmerken, waarvan dan steeds gezegd wordt dat ze niet allemaal aanwezig hoeven te zijn.

Om het probleem van de definitie te omzeilen, wijzen Hamon en Sève terecht naar de lezer als de beslissende factor. Sève (2010, p. 228) zegt: ‘La liste est, de tous les procédés littéraires, celui qui dépend le plus de la coopération du lecteur.’ Een lijst die niet als dusdanig wordt gepercipieerd, is geen lijst. Wanneer we spreken over een lijst, zegt Hamon (1993, p. 66), gaat het eigenlijk om een lezerseffect: in plaats van ‘liste’ zouden we het moeten hebben over ‘effet de liste’. Sève (2010, p. 65) spreekt van ‘allures de liste,’ Molinié (2013, p. 565) van ‘impression (à réception) de liste’. En voor sommige lezers kan één term al een lijst zijn, bijvoorbeeld wanneer de rest van de lijst gesuggereerd wordt door een woord als ‘enzovoort’ (Sève, 2010, p. 33).

Wie de lezer als beslissende factor erkent, creëert echter nieuwe problemen. Wie is in dat geval de sprekende en scheppende instantie? Heeft een lijst dan geen verteller? Na een uiteenzetting over de klassieke retoriek houdt Sève (2010, p. 88) die mogelijkheid open: ‘La liste pourrait donc être ainsi définie: un texte dont l’auteur ou le producteur s’est retiré.’ Volgens ons zijn er in een tekst geen uitspraken zonder spreker. Natuurlijk kunnen er meerdere stemmen tegelijk aan het woord zijn, zoals bijvoorbeeld in de vrije indirecte rede. Ook de lijst in het pak van Sjaalman, die we straks zullen bekijken, is het werk van een aantal sprekers.

Afgezien van de definitie en de agens (spreker/ lezer), is ook de ideologie een terugkerend aandachtspunt in de studies van lijsten. Een lijst is steeds een selectie. Die scheidt wat opgenomen werd van wat niet opgenomen werd, en die scheiding omvat een waardeoordeel. Een lijst met grote schrijvers of grote criminelen bevat in beide gevallen een vorm van waardering. In die zin drukt elke lijst een bepaalde ideologie uit (Berneau 2016; Matthews 2016). Het veertiende hoofdstuk van Mark Twain’s *The Adventures of Tom Sawyer* (2007, p. 94) vermeldt een lijst van ‘certain schoolboy treasures of almost inestimable value – among them a lump of chalk, an India-rubber ball, three fishhooks, and one of that kind of marbles known as a “sure ’nough crystal.”’ Zoals Belknap (2004, p. 18) aantoont, evoceert die lijst de ideologie van de roman, ‘by making explicit the value system under which the novel will operate, one that endows ordinary objects with childhood fascination and wonder.’

Voor ons is de ideologische dimensie van de lijst van groot belang. Zoals Paul de Man (1986, p. 11) opmerkt, verwart de ideologie taal en realiteit: ‘What we call ideology is precisely the confusion of linguistic with natural reality, of reference with phenomenism.’ Lijsten zijn een van de meest geschikte instrumenten voor deze verwarring, niet alleen omdat ze in de dagelijkse realiteit een van de meest gangbare manieren zijn om de wereld te ordenen, maar ook omdat ze totaal verschillende objecten uit de realiteit bij elkaar kunnen brengen in een opsomming die een samenraapsel lijkt van fragmenten uit de werkelijkheid. Zoals een collage, lijkt een lijst ons direct toegang te verschaffen tot de realiteit. Het gebrek aan eenheid van de lijst wordt in dit geval een pluspunt: het wijst op de niet-gemedieerde weergave van de realiteit, die even fragmentair, meerduidig en meerdimensionaal is als de lijst.

2. EEN ALTERNATIEVE BENADERING: VIJF CODES VOOR HET LEZEN

Omdat de gangbare benaderingen vertrekken van een tweeledige tegenstelling en pas achteraf kijken naar de interactie tussen die twee polen (de lijst en het verhaal), worden ze verplicht een abstracte en geïdealiseerde definitie van die polen te geven. Dat zorgt voor problemen, die wij willen vermijden. We gaan dus niet uit van een dualisme. Ons alternatief is ingegeven door twee elementen. Ten eerste door een positief aspect van de klassieke benaderingen, namelijk de erkenning dat lijsten lezerseffecten zijn. Het is de lezer die in wisselwerking met de tekst en de context bepaalt of een passage al dan niet als lijst gelezen zal worden. Ten tweede hebben we ons voor die lezersactiviteit laten inspireren door de vijf codes die Roland Barthes in *S/Z* voorstelde als vijf manieren waarop de lezer de tekst organiseert.

Voor Barthes fungeren de codes vooral als het om connotatie gaat; voor ons zijn ze, algemener, manieren waarop een lezer betekenis toekent aan een tekst. Zowel lijsten als verhalen worden vanuit deze codes georganiseerd. We vertrekken niet vanuit een of andere hypothese over het verschil tussen de codering van een lijst en die van een verhaal. We lezen de twee tekstsoorten vanuit de codes en zien of er verschillen opduiken.

Het zal duidelijk worden dat we Barthes niet helemaal volgen en dat we zijn vijfde code vervangen door de poëtische functie van Roman Jakobson. We gebruiken de postuum verschenen, uitgebreide versie van *S/Z*, die in 2011 gepubliceerd werd onder de titel *Sarrasine de Balzac*. Die editie is, zoals de

ondertitel aangeeft, gebaseerd op Barthes' 'Séminaires à l'École pratique des hautes études 1967-1968, 1968-1969'. Ze bevat veel meer informatie over de vijf codes dan de officiële versie (die in 1970 verscheen). Vooral het hoofdstuk 'Séance du 25 avril 1969' (Barthes, 2011, p. 499-529) is voor ons van belang.

Codes zijn voor Barthes geen objectieve systemen of diepstructuren die aan de basis zouden liggen van de tekst: 'Le code ne doit pas être pris au sens informatique (concept classique d'une science de la communication). Ce n'est ni une liste, un paradigme complet, clos, structuré en oppositions, ni un corpus de règles combinatoires. Il n'implique pas une obligation de reconstruction, de structure fermée' (2011, p. 499). De codes zijn eerder perspectieven die de lezer hanteert om elementen uit de tekst op een zinvolle manier met elkaar te verbinden: 'Nature essentiellement perspective (stéréophonique), il désigne un champ, un espace, placé en horizon, en infini (au sens géométrique), en prospect, une perspective qui emporte un certain mirage: mirage de structures' (2011, p. 499).

Op deze manier wordt de definitie van de lijst niet alleen verschoven naar de lezer, maar ook naar alles wat hij of zij eerder gelezen en ervaren heeft. Of iets als een lijst erkend wordt, hangt af van wat de lezer in zijn vroegere lectuur én in zijn dagelijkse leven als dusdanig heeft erkend. In onze analyse van *Max Havelaar* selecteren wij lijsten op basis van onze eigen intuïtie, waarbij we vooral oog hebben voor opsommingen van inhoudelijk en formeel op elkaar lijkende tekstdelen. Vanuit de cognitieve literatuurstudie zouden we kunnen zeggen dat de frames van de lezer een beslissende rol spelen. In de woorden van Barthes is de code een spoor: 'En effet, éclats de ce quelque chose qui a déjà été lu, vu, fait, vécu. Le code est sillon, trace du déjà. Ce qui renvoie au livre (de la culture, de la vie comme culture): corpus insaturable, infini de citations. La perspective fait du texte un prospectus' (2011, p. 500).

2.1. DE ACTIECODE

Het eerste perspectief noemt Barthes de proairetische code. Wie een tekst op deze manier leest, verbindt alle acties met elkaar. In een detective kan de lezer bijvoorbeeld een verband leggen tussen het kopen van een wapen, het gebruiken van dat wapen en de beschuldiging van moord. Avonturenverhalen worden nadrukkelijk volgens deze code georganiseerd, c.q. gelezen. Algemeener geeft Barthes (2011, p. 528) aan dat 'textes lisibles', dus toegankelijke, vlot leesbare teksten, vaak deze logica volgen.

Ook lijsten zijn vaak opsommingen van acties. Dat geldt in het dagelijkse leven voor de alomtegenwoordige *to-do-lists*. Multatuli's *Max Havelaar* bevat talrijke actielijsten. In hoofdstuk negen vertelt Droogstoppel over een preek van dominee Wawelaar. Soms citeert hij de man, soms parafraseert hij hem. De lijst van plichten die het Nederlandse volk volgens Wawelaar in acht moet nemen ten opzichte van de gekoloniseerden citeert hij merkwaardig genoeg niet. Toch lijkt het een letterlijke weergave. De lijst bestaat uit een verticale opeenvolging van elementen met een nummering en zelfs een verdere onderverdeling in a, b, enzovoort. We citeren de eerste helft van de lijst:

Onder de plichten die wy ten-aanzien van die arme heidenen te vervullen hebben, werden genoemd:

1° Het geven van ruime bydragen in geld aan de zendelingsvereeniging.

2° Het ondersteunen der bybelgenootschappen, ten-einde deze in-staat te stellen, bybels op Java uitteedeelen.

3° Het bevorderen van 'Oefeningen' te Harderwyk, ten-dienste van het koloniaal werfdepôt.

4° Het schryven van preeken en godsdienstige gezangen, geschikt om door soldaten en matrozen aan de Javanen te worden voorgelezen en voorgezongen.

5° Het oprichten eener vereniging van invloedryke mannen, wier taak zoude zyn, onzen geëerbiedigde Koning te smeeken:

a. Slechts zulke gouverneurs, officieren en beambten te benoemen, die geacht worden vasttestaan in het ware geloof.

b. Den Javaan te doen vergunnen de kazernes, alsmede de op de reeden liggen oorlogs- en koopvaardyschepen te bezoeken, om door 't verkeer met nederlandsche soldaten en matrozen te worden opgeleid tot het Godsryk.

[...] (p. 99).¹

Deze actielijst heeft een programmatische (of prescriptieve) in plaats van een descriptieve functie. Hij schrijft voor wat de Nederlandse bevolking zou moeten doen. Hij beschrijft niet wat er gebeurt. Dat laatste kan natuurlijk ook via lijsten gebeuren, bijvoorbeeld wanneer een actiescène beschreven wordt door een opsomming van elkaar opvolgende handelingen.

In de *Max Havelaar* zijn de meeste actielijsten programmatisch. Zo legt Droogstoppel in hoofdstuk vier een lijst aan van alles wat moet gebeuren om

¹ Alle citaten van de *Max Havelaar* komen uit de 'Historisch-kritische uitgave, verzorgd door A. Kets-Vree' (1992). We vermelden na de citaten alleen de pagina's.

van het pak van Sjaalman een roman te maken. Opnieuw maakt hij, de ordelijke geest, gebruik van een nummering:

We stelden dus vast:

1° Dat hy alle weken een paar hoofdstukken zou leveren voor myn boek.

2° Dat ik in zyn geschryf niets zou veranderen.

3° Dat Frits de taalfouten verbeteren zou.

4° Dat ik nu-en-dan een hoofdstuk schryven zou, om aan 't boek een soliede voorkomen te geven.

5° Dat de titel zou wezen: *de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappy*.

[...] (p. 31).

Niet alleen Droogstoppel gebruikt vaak programmatische actielijsten. Ook Havelaar hanteert ze, bijvoorbeeld in zijn brieven aan de resident. Daarin somt hij alle handelingen op die gesteld moeten worden – opnieuw: niet de handelingen die daadwerkelijk gesteld worden.

Om beide zaken behoorlyk te kunnen instrueeren, neem ik de vryheid u voortestellen, my te gelasten:

1° de Regent van Lebak voornoemd, met den meesten spoed naar Serang optezenden, en zorgtedragen dat hy noch voor zyn vertrek, noch gedurende de reize in de gelegenheid zy, door omkoopng of op andere wyze te influenceeren op de getuigenissen die ik zal moeten inwinnen;

2° de Dhemang van Parang-Koedjang voorloopig in arrest te nemen;
[...] (p. 210).

Ook de resident gebruikt zo'n programmatische actielijst wanneer hij uit het staatsblad voorleest wat de plichten zijn van de assistent-resident, dus van Havelaar:

Hy nam daarna 't staatsblad waarin de eed stond die tot de aanvaarding van bedieningen in 't algemeen voorgeschreven is, en houdende: *'dat men om tot het ambt van ***** te worden benoemd of bevorderd, niemand iets beloofd of gegeven heeft, beloven of geven zal; dat men gehouwen en getrouw zal zijn aan zijne Majesteit den Koning der Nederlanden; gehoorzaam aan zijner Majesteits vertegenwoordiger in de Indische gewesten; dat men stiptelyk zal opvolgen en doen opvolgen de wetten en bepalingen, die gegeven zijn of gegeven zullen worden, en*

dat men zich in alles zal gedragen gelijk een goed... (hier: adsistent-resident) betaamt' (p. 69).

Het belang van programmatische actielijsten sluit aan bij de betogende aard van de roman. *Max Havelaar* is een roman met een strekking, een moraal. Het gaat niet alleen om wat gebeurt, maar vooral om wat zou moeten gebeuren. In het beroemde slot zegt de hoogste vertelinstantie (Multatuli) dat hij de personages slechts verzonnen heeft om die moraal verteerbaar te maken.

Zelfs als er een lijst is van acties, heeft die nog duidelijk een programmatische strekking. Dat blijkt uit het beroemde verhaal van 'de Japansche Steenhouwer' (p. 116), dat Havelaar leest en dat hij vertelt als een parabel over de menselijke ontevredenheid. Dat verhaal is een lijst van inspringende zinnen die allemaal beginnen met het voegwoord 'En'. Ze beschrijven de acties van de steenhouwer en zijn omgeving, of beter: elke actie (van hemzelf of van een ander, bijvoorbeeld van een koning die voorbijkomt) leidt tot een klacht en die leidt tot een uitroep van de steenhouwer, waarin hij zijn wens formuleert (bijvoorbeeld: 'ik wenschte koning te zyn'; p. 118) die beantwoord wordt door een engel. Deze geeft de klager steeds wat hij wenst. Zo is elke sequentie van het verhaal (of elk onderdeel van de lijst – dat is hier hetzelfde) een opsomming van actie plus klacht plus wens plus inwilliging. Op het eind wil de steenhouwer weer gewoon zijn wat hij initieel was. De engel willigt ook deze ultieme wens in: 'En hy was een steenhouwer. En hy hieuw steenen uit de rots, met zwaren arbeid, en hy arbeidde zeer zwaar voor weinig loons, en hy was tevreden' (p. 119). De descriptieve lijst van reële acties heeft dus ook hier een programmatische, moraliserende grondtoon.

Alle voorbeelden van actielijsten die we gegeven hebben, sommen de onderdelen van de lijst vlak na elkaar op. Er zit nauwelijks afstand tussen actie één en twee, of tussen het begin en de voltooiing van een actie. De lijst is contigu omdat de onderdelen zich in elkaars buurt bevinden. We kunnen spreken van een microlijst, omdat alles zich in een overzichtelijke, relatief kleine tekst-ruimte bevindt. Het is echter best mogelijk een opsomming van acties of een actie te onderbreken en pas vele hoofdstukken later uit te werken. Zo kan in een detective het eerste hoofdstuk eindigen met een moordaanslag, waarvan pas in het vierde hoofdstuk duidelijk wordt hoe die afgelopen is en welke effecten hij heeft gehad. De lijst is in dat geval verspreid. We kunnen spreken van een macrolijst, omdat de verknoping van de elementen over verschillende teksteenheden heen gebeurt. Die verknoping noemt Thierry Groensteen (2007, p. 75) 'weven' of 'vlechten': passages worden met elkaar verbonden

en verweven. Door deze leesactiviteit wordt de tekst een weefsel van draden die zowel uit lijsten als uit verhalen afkomstig zijn.

Macrolijsten die acties beschrijven komen in de *Max Havelaar* vooral in beschouwende passages voor. Zo is er de onthoofding van Mary Stuart ‘de 18de Februari 1587’ (p. 109), een actie die ononderbroken naar de dood van de hoofdfiguur leidt. Havelaar contrasteert die naadloze opeenvolging van acties met een schilderij waarop de bijl van de beul voor eeuwig boven de nek van Mary Stuart blijft zweven. De actie is onderbroken, en als er geen vervolg komt, is er geen suspense, dus geen spanning. Een goede schrijver moet wél met vervolgen en suspense werken. Dat wordt duidelijk in het voorbeeld van de dame die van een balkon springt: Stern, die het verhaal vertelt, zet de beschrijving stil om tijd te maken voor beschrijvingen. Dat voorbeeld zullen we nader bekijken wanneer we het over de hermeneutische code hebben.

2.2. DE SEMISCHE CODE

Wie een tekst leest volgens deze code, heeft oog voor alle verhaalelementen die bijdragen aan de karakterisering van een personage. Elk element wordt een seem (een minimale semantische bouwsteen) dat bijdraagt aan de semantiek van het personage. Daarom noemt Barthes (2011, p. 502) deze code ook de code ‘de la personne’. Voor ons echter hoeft het niet alleen te gaan over de karakterisering van figuren; ook de beschrijving van de setting kan gebeuren aan de hand van lijsten. Zowel Hamon (1993, p. 12-13) als Sève (2010, p. 106-107) beweren dat de lijst een cruciale rol speelt in de beschrijving. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de meeste lijsten dienen om een figuur of een decor te karakteriseren.

De karakterisering van een figuur of een tijdruimte neemt vaak de vorm aan van een opsomming van bestanddelen. Deze semen zijn als puzzelstukken die door de lezer in elkaar gepast moeten worden om zicht te krijgen op het geheel (het personage of het decor). Barthes (2011, p. 512) spreekt van ‘le sème comme morceau de puzzle’. De activiteit van de lezer is hier dus ‘une combinatoire’ (ibidem). Vaak gaat het om de combinatie van elementen die in een lijst vlak na elkaar geplaatst worden, maar het kan ook dat de lezer kenmerken die aan het begin van een roman opgesomd worden, moet combineren met karakteristieken die pas veel later aan bod komen. In het eerste geval spreken we van contigue of nabije karakterisering, in het tweede van verspreide karakterisering. Uiteraard kunnen de twee vormen gecombineerd worden.

Een voorbeeld van contigue karakterisering is Droogstoppels opsomming van recursieerde kenmerken van een partij koffie. Die lijst van contigue elementen specificceert niet alleen de soort koffie, maar moet volgens Droogstoppel ook zijn eigen karakter illustreren. Hij bezit namelijk een scherpe opmerkingsgave: ‘Voor eenigen tyd kom ik ’s avends door de Kalverstraat, en bleef staan kyken naar den winkel van een kruienier, die zich bezighield met het sorteeren van een partytje *Java, ordinair, mooi-geel, Cheribon-aard, iets gebroken, met veegsel*, dat me zeer interesseerde, want ik let altyd op alles’ (p. 9-10).

Door de koffie ziet Droogstoppel eerst niet dat Havelaar ‘daarnaast voor een boekwinkel’ (p. 10) staat. Even later beschrijft hij de hem op dat moment nog onbekende man door een opsomming van contigue kenmerken: ‘Hy had dan ook wel iets van een Duitscher, en van een reiziger ook. Hy was zeer blond, had blauwe ogen, en in houding en kleeding iets dat den vreemdeling ver-raadde. In-plaats van een behoorlyken winterjas, hing hem een soort van sjaal over den schouder – Frits zegt ‘*shawl*’ maar dit doe ik niet – alsof hy zoo van de reis kwam’ (p. 10). De opsomming geeft meteen een beeld van een have-loze zwerver of reiziger. Dat is de in elkaar gepaste puzzel waarover Barthes spreekt. Pas later zullen alle elementen uit de lijst nog bijkomende betekenissen krijgen: de sjaal zal een distinctief kenmerk van Havelaar worden, die inderdaad net ‘van de reis kwam,’ aangezien hij net teruggekeerd is uit Java. In Amsterdam wordt hij Sjaalman, in Java was hij Havelaar.

De sjaal is niet alleen een contigue karakterisering omdat ze van een deel (de sjaal) het geheel (de man) maakt. Het object – of beter: de aanduiding van dat object – karakteriseert ook Droogstoppel en Frits. De ‘*shawl*’ van Frits symboliseert het generatieconflict door te tonen dat elke generatie haar eigen taal hanteert. Ook hiervan zijn voorbeelden verspreid over de hele roman. De frase ‘Frits zegt ..., maar ik zeg’ keert herhaaldelijk terug. Wie de verschillende varianten bij elkaar plaatst krijgt een macrolijst die het generatieconflict weergeeft door de verschillen in taal op te sommen. De lijst illustreert bovendien de stereotiepe taal van Droogstoppel, vol herhalingen en vaste formules.

Door de verspreide karakterisering worden elementen uit een lijst verbonden met andere lijsten én met narratieve elementen. Dat is een voorbeeld van wat we hierboven in navolging van Thierry Groensteen (2007, p. 75) ‘weven’ hebben genoemd. Een vraag die zich hier opdringt is of men alle passages die in een roman vaak terugkeren – als letterlijke herhaling of als parafrase – kan beschouwen als onderdelen van een lijst die als een skelet de roman structureert. Voor ons is dat wel degelijk het geval: in het hoofd van de (aandachtige) lezer worden al die fragmenten onder één noemer gebracht of in één

kader geplaatst, net zoals dat het geval is bij de lijst. Algemeener is de macrolijst een van de meest gangbare structurerende romantieken.

2.3. DE CULTURELE CODE

Wie een tekst leest vanuit de culturele code, verbindt de elementen van die tekst met zijn of haar culturele kennis, zijn of haar ‘encyclopedie’ in de zin van Eco (1989, p. 101-112). In dit geval selecteert en combineert de lectrur elementen die aan culturele kennis appelleren. Barthes spreekt van de code ‘de la science’ (2011, p. 502). In de tekst gaat het vaak om passages die gebruikmaken van culturele stereotypes, clichés en andere kennisvormen: ‘... unités qui sont des citations issues d’un corpus de savoir, c’est-à-dire en fait d’un livre *anonymisé*, Citations: cf. un dictionnaire de citations classiques, stéréotypées, les pages roses’ (2011, p. 515). De lezer gaat die te lijf met zijn of haar encyclopedie, ‘vomissement du stéréotype, du cliché, de l’idée reçue, tout le poids écœurant de la voix collective, du *man* (heideggerien)’ (2011, p. 518). Context en lezer vervullen hier de hoofdrol.

De bekendste lijst uit de *Max Havelaar* die expliciet appelleert aan traditionele én afwijkende vormen van culturele kennis, is ongetwijfeld het pak van Sjaalman, dat bestaat uit een opsomming van 147 onderwerpen waarover Havelaar alias Sjaalman ‘verhandelingen en opstellen’ (p. 22) heeft geschreven. We citeren het begin:

Over het Sanskrit, als moeder van de germaansche taaltakken.

Over de strafbepalingen op kindermoord.

Over den oorsprong van den adel (p. 22).

De lijst wordt formeel aan elkaar gehouden door de steeds terugkerende grammaticale constructie ‘Over + nominale constituent’. Inhoudelijk gaat het om beschouwingen, redeneringen, dus om culturele kennis. De lijst kan worden gezien als een encyclopedie waarin het ene lemma al wat klassieker oogt dan het andere. Titels als ‘Over ministerieele verantwoordelykheid’ en ‘Over bevoorrechte Handelmaatschappyyen’ (p. 25) ogen klassiek – wat Droogstoppel soms tot goedkeurend commentaar verleidt. Zo wordt de laatste titel gevolgd door: ‘Hierin komt een-en-ander voor, dat ik noodig heb voor myn boek’ (p. 25). Andere lemmata lijken ongewoner: ‘Over de plaats waar de dag aanvangt’ (p. 25) en ‘Over de lengte op zee’ (p. 24). Die laat Droogstoppel meer dan eens volgen door afkeurende opmerkingen, in dit geval ‘Dit begryp ik niet,’ resp. ‘Ik denk dat op zee wel alles even lang zal wezen als op ’t land.’

De lijst en de commentaren van Droogstoppel geven dus een perfecte aanwijzing van de ideologische en karakteriële verschillen tussen de twee mannen. In die zin kan de culturele code ook karakteriserend werken en dus overlappen met de semische. Droogstoppel mag beweren dat Havelaar in zijn opstellen ‘een grote soliditeit in zyn redeneeringen aan den dag legde’ (p. 22), dat zal hij terugnemen zodra blijkt dat Havelaar via zijn redeneringen tot heel andere conclusies en stellingen komt dan Droogstoppel. Havelaar heeft een romantische en revolutionaire kijk op de wereld, Droogstoppel een kleinburgerlijke en conservatieve.

De redeneervorm die in de eerste en derde titel gesuggereerd wordt, is in ieder geval erg traditioneel westers: het gaat om het genetische denkkader, dat zaken probeert te verklaren door op zoek te gaan naar hun oorzaak en oorsprong. In dit geval zou het Sanskriet aan de oorsprong van de Germaanse talen liggen, en wordt de oorsprong van de adel onderzocht. Droogstoppel begrijpt de subtekst niet: als een oosterse, Indische taal aan de oorsprong ligt van de westerse talen, zijn die laatste helemaal niet superieur. Het zijn eerder kinderen, terwijl het traditionele koloniale discours (onder meer in de preek van Wawelaar) juist de inwoners van Nederlands-Indië als kinderen en inferieuren behandelt.

De afstammingsrelatie en de kinderen kunnen voor de lezer de band met de tweede titel aannemelijk maken, ‘de strafbepalingen op kindermoord’. Elementen uit een lijst besmetten elkaar; de lezer zoekt naar samenhang. Hij of zij doet dat echter ook door de lijst te verbinden met de rest van de tekst, inclusief de narratieve passages. Zo is de inversie van de machts- en afstammingsrelatie tussen het Westen en het Oosten (opgeroepen door de eerste titel) te verbinden met de elders in de roman beschreven economische en politieke onderdrukking van Java door Nederland. De Nederlandse koloniaal vermoordt de Javaan, die hij als een kind beschouwt. Daarom is de overgang naar de strafbepaling op kindermoord misschien niet zo raadselachtig.

De net vermelde economische onderdrukking zou ook in de derde titel gesuggereerd kunnen worden. Door de associatie met de kindermoord en de onderdrukking, zou de subtekst hier kunnen zijn dat de adel haar positie heeft verworven op dezelfde manier als de kolonials, namelijk door de onderdrukking (infantilisering in een figuurlijke betekenis) van de sociale groep waarop ze steunen. De relatie tussen het Westen en het Oosten wordt in de westerse maatschappij verdubbeld in de verhouding tussen rijk en arm, adel en volk.

Deze lezing van de eerste drie elementen uit het pak van Sjaalman verbindt die elementen met elkaar – dat zou in navolging van Groensteen contigue of

nabije interpretatie genoemd kunnen worden – én met andere delen van de roman, zowel narratieve als descriptieve – dat is een voorbeeld van Groensteens weven. De combinatie van contigue en verspreide elementen vormt in onze opvatting de kern van de interpretatie van lijsten vanuit de codes die wij hier behandelen. De rol van de lezer (en in dit geval: van zijn culturele kennis) blijkt eens te meer centraal. Het gaat ons niet om de vraag of Multatuli de hierboven vermelde associaties en verwevingen ‘zo bedoeld heeft’. De beslissende factor is de interactie tussen tekst (in dit geval het begin van het pak van Sjaalman, dat verweven wordt met verwante passages uit de roman), context (de culturele code) en lezer (culturele kennis).

Deze ontmoeting tussen verschillende dimensies (tekst, context, lezer) en kennisvormen wordt in de roman en in het pak van Sjaalman onderstreept door de narratieve structuur. De lijst van Sjaalman wordt geciteerd door Droogstoppel (die als intradiëgetische verteller zelf afhangt van de extradiëgetische Multatuli), waardoor de stem van Havelaar (intra-intradiëgetisch) afhankelijk wordt van Droogstoppel en waardoor zijn vertelling ingebed wordt. Zelfs al zou Droogstoppel de titels uit de lijst neutraal en correct citeren, dan nog is er zijn commentaarstem die de geciteerde titels vanuit een bepaalde visie bevestigt of, wat vaker het geval is, bekritiseert. Droogstoppels commentaren die tussen haakjes na de titels worden geplaatst, getuigen vaak van onbegrip en ongeloof, geuit in toevoegingen als ‘Hè?’ en ‘Dat geloof ik niet.’ Alles wat afwijkt van de burgerlijke *doxa* kan rekenen op dergelijke afwijzende toevoegingen. En alles wat (hoe misleidend ook) lijkt op die *doxa*, kan rekenen op Droogstoppels goedkeuring. Twee stemmen, twee figuren en twee ideologieën klinken op in deze lijst. Havelaar is iemand die op zoek gaat naar de oorzaken en de achtergronden van alle zaken, van talen tot sociale ongelijkheid en moord. Hij is een zoeker. Droogstoppel is zelfgenoegzaam en meent dat hij alles al lang weet, omdat alle wijsheid al lang in de burgerlijke encyclopedie van clichés en stereotypes vervat zit.

2.4. DE HERMENEUTISCHE CODE

Dit is de code ‘de la vérité’ (Barthes, 2011, p. 502). Vanuit deze code gaat de lezer op zoek naar tekstelementen die door hun combinatie gaandeweg de waarheid onthullen. Het beroemde einde van de *Max Havelaar* staat helemaal in het teken van deze code. De hoogste vertelinstantie, Multatuli, neemt het woord, verwijst alle voorgaande vertellers naar het rijk van de fictie en zegt dat hij ze alleen gebruikt heeft om de lezer zover te krijgen dat die de ultieme waarheid wil horen en aanvaarden. Alle onderdelen van de roman zijn slechts

stappen die naar dit doel toewerken. Of het nu om lijsten of om verhalen gaat, om lyrische ontboezemingen of om acties, om stilistische hoogstandjes of nuchtere analyses – dat doet er niet toe. Alles staat in dienst van de ontraadseling, de waarheid, namelijk dat de Javaan mishandeld wordt. Met uitroeptekens, cursief en klein kapitaal wordt de waarheid door de strot van de lezer geramd. Het citaat hieronder begint met een lijst van negatieve kenmerken die aan de roman toegeschreven kunnen worden, maar die opsomming dient als opstapje naar de waarheid die via al die zogenaamd verwerpelijke technieken aan de lezer werd gepresenteerd:

‘Het boek is bont... er is geen geleidelykheid in... jacht op effekt... de styl is slecht... de schryver is onbedreven... geen talent... geen methode...[‘

Goed, goed, alles goed! Maar... DE JAVAAN WORDT MISHANDELD!

Want: *wederlegging der HOOFDSTREKKING van myn werk is onmogelyk!* (p. 236).

Het slot is een opeenvolging van korte alinea's, die regelmatig met dezelfde woorden beginnen en een vergelijkbare structuur hebben. Zo is er de vraag die ingeleid wordt door 'En' en die in een volgende alinea gevolgd wordt door een antwoord, ingeleid met 'Dan'. Bijvoorbeeld:

En als men my die plaats weigerde... als men my by voortduring *niet* geloofde...

Dan zou ik myn boek vertalen in de weinige talen die ik ken, en in de vele talen die ik leeren kan, om te vragen aan Europa, wat ik vruchteloos zou hebben gezocht in Nederland.

En er zouden in alle hoofdsteden liederen worden gezongen met refreinen als dit: *er ligt een roofstaat aan de zee, tusschen Oostfriesland en de Schelde!*

En wanneer ook dit niet baatte?

Dan zou ik myn boek vertalen in 't *maleisch, javaansch, soendasch, alfoersch, boegineesch, battaksch...*

En ik zou *klewangwettende* krygszangen slingeren in de gemoederen van de arme martelaren wien ik hulp heb toegezegd, ik, Multatuli (p. 236-237).

De opeenvolging van korte alinea's kan worden gelezen als een lijst van vragen en antwoorden die de boodschap omzet tot een dreigement: wie niet luistert naar de boodschap, zal voelen. De waarheid is dus niet louter of overwegend een filosofische en epistemologische kwestie; ze is een kwestie van rechtvaardigheid en ze vraagt om handelen, niet om eindeloze bespiegelingen. Zo komt het slot weer in de buurt van de prescriptieve of programmatische actielijsten die vaak in de roman voorkomen.

Bekeken vanuit de hermeneutische code is elk element uit de tekst 'un objet d'énigme' (Barthes, 2011, p. 519), wat een beetje lijkt op de puzzelstukken van de semische code. Daar ging het echter om het zoeken naar een personage of een tijdruimte, die als overkoepelende gehelen ontstaan uit de samensmelting van de onderdelen. Hier gaat het niet om personages en settings, maar om waarheid. Evenmin gaat het hier steeds om een *pars pro toto logica*, een optelsom van onderdelen. De verbindingen tussen de elementen kunnen allerlei gedaanten aannemen, bijvoorbeeld oorzaak en gevolg, straf en boete, actie en reactie, maar ook 'abstractere' aanduidingen van de structurele samenhang tussen de elementen. De opsomming van Barthes omvat onder meer een term als 'promesse de réponse' (2011, p. 520), waarbij een passage de belofte inhoudt een vraag te beantwoorden die eerder gesteld werd, maar die vaak (zeker in de moderne roman, zegt Barthes) pas later of helemaal niet beantwoord zal worden. Ook 'blocage' (2011, p. 521) en 'ambivalence' (2011, p. 520) zijn manieren om de waarheid tegelijkertijd te suggereren en onuitsproken te laten.

In de lijsten van de *Max Havelaar* wemelt het van frases die beloven een waarheid te onthullen, terwijl ze die tegelijkertijd uitstellen. De commentaren van Droogstoppel bij het pak van Sjaalman zijn daar voorbeelden van. Wanneer hij meent dat hij met dat pak zijn voordeel zal kunnen doen, is dat een voorbeeld van 'ambivalence'. Hij meent dat Havelaars stukken over de koloniale handel bruikbaar zijn voor zijn (Droogstoppels) boek, maar het zal blijken dat die passages een waarheid onthullen die Droogstoppel in geen geval in zijn boek verwerkt wil zien. Het pak van Sjaalman, de centrale lijst van de roman, is als een bompakket dat aan het eind explodeert en dat, voor de terugblikkende lezer, in talloze scherven over de roman verspreid ligt. Fragmenten van de waarheid zijn inderdaad over de hele roman te vinden, bijvoorbeeld in de lijst van onderwerpen waarover de voorganger van Havelaar (Slotering) wilde praten met de resident. De opsomming onthult beetje bij beetje dat de Javaan wordt mishandeld. Havelaar legt de lijst voor aan zijn controleur, Verbrugge:

Daar lees ik... zie: 1° *Over den rijstbouw*. 2° *Over de woningen der dorps hoofden*. 3° *Over het innen der landrenten, enz.* Daar achter staan twee uitroepingsteekens. Wat bedoelde m'nheer Slotering daarmee?

– Hoe kan ik dat weten? riep Verbrugge.

– Ik wel! Dit beduidt dat er veel meer landrenten worden opgebracht, dan er in 's lands kas vloeien. Doch ik zal je dan iets tonen dat wy beiden weten, omdat het in letters en niet in teekens geschreven is. Zie hier:

'12° Over het misbruik dat door de regenten en mindere hoofden van de bevolking wordt gemaakt. (Over het houden van verschillende woningen ten-koste der bevolking, enz.)'

[...]

'15° Dat vele personen van de familien en bedienden der inlandsche hoofden op de uitbetalingstaten voorkomen, die inderdaad geen deel nemen in de kultuur; zoodat de voordeelen hiervan hun ten-deel vallen, ten préjudice van de werkelijke deelhebbers' (p. 90-91).

Voor de lezer komt de ultieme onthulling dan ook niet als een verrassing. De enige vraag is: hoe lang kan de verteller die onthulling uitstellen zonder dat ze banaal wordt én zonder dat de lezer het boek weglegt omdat hij of zij vreest dat de ontraadseling nooit zal komen.

Die precare balans in het uitstel van informatie is een van de centrale structuurprincipes in de *Max Havelaar*. Het uitstel zit zowel in narratieve passages als in lijsten. Van die laatste hebben we net enkele voorbeelden gezien. Een becommentarieerd voorbeeld van het eerste is te vinden in hoofdstuk vijf, meer bepaald in Sterns verhaal over een vrouw die van het balkon springt. De actie zou onderbroken kunnen worden door beschrijvingen (die, zoals we zagen, vaak de vorm van lijsten aannemen) en de vraag is hoe lang die letterlijke suspense (in de zin van 'suspendere', doen zweven) kan duren voor de lezer zijn interesse verliest:

Het is myn doel niet, vooral niet in het begin van myn vertelling, den lezer lang bezig te houden met het beschryven van plaatsen, landschappen of gebouwen. Ik vrees te zeer hem afteschrikken door wat zweemen zou naar langdradigheid, en eerst later, als ik gevoel dat hy voor my gewonnen is, als ik uit blik en houding bemerk dat het lot van de heldin die ergens van 't balkon eener vierde verdieping springt, hem belang inboezemt, dan laat ik, met stoute verachting van alle wetten der zwaartekracht, haar zweven tusschen hemel en aarde, tot ik myn

hart heb lucht gegeven in de nauwkeurige schets der schoonheden van het landschap (p. 37).

Het zweven van de heldin verwijst naar de angst van de reiziger die twee alinea's vroeger werd beschreven aan de hand van korte lijsten en opsommingen, zoals 'Engeland, Rusland of Hongarye', of 'uren, ja gansche dagen'. De wegen in Java zijn zo slecht dat ze soms verdwenen lijken en de onervaren reiziger meent in een afgrond te belanden – zoals de heldin die van het balkon springt.

Geen paardenpostery dan ook in Europa – zelfs niet in Engeland, Rusland of Hongarye – kan met die op Java worden gelyk gesteld. Over hooge bergruggen, langs diepten die u doen yzen, vliegt de zwaar bepakte reiswagen in één galop voort. De koetsier zit als op den bok genageld, uren, ja, gansche dagen achtereen, en zwaait de zware zweep met yzeren arm. Hy weet juist te berekenen waar en hoeveel hy de hollende paarden moet inhouden, om na vliegend dalen van een berghelling, ginds aan dien hoek...

— Myn God, de weg is... weg! We gaan in een afgrond, gilt de onervaren reiziger, daar is geen weg... daar is de diepte! (p. 37).

Als de reiziger verbonden wordt met de heldin, kan dat gelezen worden als een ironisering van de zogenaamd heroïsche kolonisator, die bang is terwijl er niets te vrezen valt (de wegen zijn immers veilig). Bij de heldin lijkt de vrees tenminste gerechtvaardigd. Maar of dat zo is, blijft open tot aan het begin van hoofdstuk negen. De verteller, Stern, komt terug op zijn heldin:

Ik gaf er veel voor, met juistheid te weten, lezer, hoe lang ik nu een heldin in de lucht zou kunnen laten zweven, voor ge, by de beschrijving van een kasteel, myn boek moedeloos uit de hand zoudt leggen, zonder te wachten tot het mensch op den grond kwam? Als ik in myn verhaal zulk een luchtsprong noodig had, zou ik voorzichtigheidshalve nog altyd een eerste verdieping kiezen als uitgangspunt van haar sprong, en een kasteel waarvan weinig te zeggen viel. Wees echter voorloopig gerust: Havelaars huis had geen verdieping, en de heldin van myn boek – goede hemel, de lieve trouwe *anspruchlose* Tine, een heldin! – is nooit uit een venster gesprongen (p. 93).

Deze passage stelt het verhaal uit, terwijl ze tegelijkertijd beweert dat ze het uitstel tot een minimum beperkt. De afstand tussen hoofdstuk vier en negen is echter bezwaarlijk minimaal te noemen en ook het woord 'voorlopig' in ver-

band met Havelaars huis creëert opnieuw uitstel – in dit geval van een beschrijving in plaats van een actie. Opnieuw moet de lezer enkele hoofdstukken overbruggen voor hij erachter komt hoe Havelaars huis in elkaar zit. Die ‘waarheid’ wordt onthuld in hoofdstuk dertien, op een haast mathematische manier, met opnieuw lijsten en opsommingen:

Is gegeven: een langwerpige vierkant dat ge wel wilt verdeelen in een-en-twintig vakken, drie breed, zeven diep. We nummeren die vakken, beginnende van den linker-bovenhoek rechts-uit, zoodat vier onder één kome, vyf onder twee, en zoo vervolgen.

De eerste drie nummers tezamen vormen de voorgallery die aan drie kanten open is, en welker dak aan de vóórzyde op zuilen rust. Van daar treedt men door twee dubbeldeuren in de binnengallery die door de drie volgende vakken wordt voorgesteld. De vakken 7, 9, 10, 12, 13, 15, 16 en 18 zyn kamers, waarvan de meesten door deuren met de daarnaast liggenden in verbinding staan. De drie hoogste nummers vormen de open achtergallery, en wat ik oversloeg is een soort van ongesloten binnengallery, gang of doorloop (p. 136).

De mathematische precisie is niet alleen belangrijk om de informatie zo exact mogelijk aan de lezer over te dragen, ze garandeert ook de betrouwbaarheid en waarachtigheid van de verteller. Ook op die manier wordt de waarheid verbonden met de lijstvorm.

In elk geval is het principe van de suspense noodzakelijk om de waarheid op een indrukwekkende en dus effectieve manier te onthullen. Ze aan het begin uitspreken of ze weergeven in een droge lijst van feiten, is geen oplossing. Dat is ook de moraal van het verhaal van Saïdjah en Adinda. Het verhaal toont hoe concrete mensen door de kolonisatie kapotgemaakt worden, en dat is veel effectiever dan saaie opsommingen:

Daarom heb ik, in-plaats van dorre namen van personen en plaatsen, met de dagteekening er by, in-plaats van een afschrift *der lyst van diefstallen en afpersingen, die voor me ligt*, getracht een schets te geven van wat er kàn omgaan in de harten der arme lieden die men berooft van wat dienen moet tot onderhoud van hun leven, of zelfs: ik heb dit slechts laten gissen, vreezende my te zeer te bedriegen in het teekenen der omtrekken van aandoeningen die ik nooit ondervond (p. 203).

Na de geursiveerde passage over de lijst, volgt een eindnoot, met daarin de toelichting dat niemand ooit de lijst heeft opgevraagd (noot 149, p. 278).

De lijst van eindnoten werkt in de eerste plaats volgens de hermeneutische code omdat hij vaak de grond en de waarheid wil tonen van iets wat in de roman als onderdeel van de verhaalwereld voorgesteld wordt. Verhaal en werkelijkheid worden hier op elkaar betrokken. Maar zoals Hans Vandevoorde (2012) aantoonde, is dit sterk afhankelijk van de lectuur. Hij vergelijkt lezer A, die de eindnoten daadwerkelijk leest tijdens de lectuur van de roman, met lezer B, die de eindnoten pas na de slotbladzijden van de roman leest. Lezer A zet zijn romanlectuur voortdurend stil, wat zorgt voor suspense, maar wat er ook toe leidt dat hij veel vroeger dan B weet hoe de vork in de steel zit: hij weet na enkele bladzijden al wie de vertellers zijn, hoe Multatuli zich tot hen verhoudt, en wat de waarheid is waarrond het verhaal van de roman opgetrokken is.

Merkwaardig genoeg wordt Multatuli voor lezer A minder betrouwbaar. De Multatuli van de slotscène van de roman mag volstrekt betrouwbaar lijken, de Multatuli van de noten erkent herhaaldelijk dat hij iets niet meer zeker weet of dat hij ‘*beneden de waarheid*’ gebleven is (noot 104, p. 268). Op die manier kan de strategie die vertrouwen moet wekken en die de empirische realiteit als fundament moet aanvoeren, het omgekeerde effect hebben. In deze dubbelzinnigheid van de hermeneutische code, die de waarheid problematiseert, is *Max Havelaar* een door en door moderne roman.

2.5. DE POËTISCHE CODE

Het vijfde perspectief van Barthes is de symbolische code en is de minst duidelijke, zoals hij zelf (2011, p. 524) toegeeft: ‘*ici, plus que jamais, je me refuse à une structuration close, hiérarchisée, dissertative.*’ Het gaat hier niet meer om directe verbindingen tussen tekstelementen op basis van actie (proairetische code), karakterisering (semische code), kennis (culturele code) of raadsel en oplossing (hermeneutische code). Het gaat om indirecte, symbolische verbanden, die verwijzen naar een onbewuste samenhang, verankerd in het lichaam en het verlangen. Barthes vermeldt drie toegangswegen (‘*la triple entrée*’; 2011, p. 525): de retorische, de psychoanalytische en de economische. Maar die worden niet gesystematiseerd of veralgemeend en lijken vooral van toepassing op *Sarrasine* van Balzac.

De vijfde code van Barthes is niet alleen erg wazig. Omdat Barthes het heeft over semantiek, veronachtzaamt hij de rol van de vorm, zelfs als hij het in de vijfde code over de retoriek heeft. Om de wisselwerking tussen vorm en inhoud in de studie van de lijst een plaats te geven, grijpen we terug op

Roman Jakobson (1963) en zijn poëtische functie. Die bestaat erin dat termen die paradigmatisch bij elkaar horen (bijvoorbeeld omdat ze tot dezelfde woordsoort behoren of omdat ze allemaal beginnen met dezelfde klank) naast elkaar geplaatst worden en zodoende een syntagma gaan vormen. Termen die paradigmatisch bij elkaar horen worden syntagmatisch na en naast elkaar geplaatst. In de woorden van Jakobson: ‘La fonction poétique projette le principe d’équivalence de l’axe de la sélection sur l’axe de la combinaison. L’équivalence est promue au rang de procédé constitutif de la séquence’ (Jakobson, 1963, p. 220). Het eenvoudigste voorbeeld is de alliteratie, die woorden met dezelfde beginklank naast elkaar plaatst. Ook de anafoor past hier. Het pak van Sjaalman kan een poëtische lijst genoemd worden omdat elk onderdeel begint met hetzelfde woord, ‘Over’.

Ook de beschrijving van de hel die dominee Wawelaar in zijn preek presenteert, maakt gebruik van een lijst die elementen verbindt op basis van formele overeenkomsten. In dit geval gaat het vooral om g-klanken (onder meer van God, gy, Gehenna) en om het herhaalde gebruik van ‘Dáár’:

Hoort ge niet – ja, gy hoort het, want uit de voorgelezen tekstwoorden hebt gy gezien dat uw God is een machtig God, en een God der gerechte wrake – ja, gy hoort het gekraak der beenderen en het geknetter der vlammen in het eeuwig Gehenna waar weeninge is, en tandengeknars! Dáár, dáár branden zy, en vergaan niet, want eeuwig is de straffe! Dáár lekt de vlam met nooit voldane tong aan de gillende slachtoffers van het ongeloof! Dáár sterft de worm niet, die hunne harten dóór en dóór knaagt, zonder ooit die te vernietigen, opdat er steeds een hart te knagen overblyve in de borst van den Godverzaker! (p. 98-99).

De haast rochelende g-klanken uit het begin van de beschrijving en de overvloedige toespelingen op bijbelse horrorteksten over het gekraak der beenderen en dergelijke, mogen voor Wawelaar en Droogstoppel angstaanjagend zijn (ook voor sommige toehoorders in de kerk, want er valt een juffrouw flauw), voor de lezer kan dit even goed ironisch werken en kan dit de godsdienst te kijk zetten als een overdreven theaterstukje dat gebruikmaakt van clichématige inhouden (helse beelden) en vormen (voor de hand liggende alliteraties). Opnieuw is dit geen objectief kenmerk van de lijst, maar een constructie op basis van de interactie tussen tekst, context en lezer.

Vooral in geformaliseerde contexten gedijt de poëtische lijst in de *Max Havelaar*. Zo is er de al eerder vermelde lijst van Wawelaar, die een opsomming is

van acties die gesteld zouden moeten worden en die steeds dezelfde constructie kent, namelijk ‘het + infinitief + voorzetselconstructie’, bijvoorbeeld ‘het geven van ruime bydragen’ en ‘het ondersteunen der bybelgenootschappen’ (p. 99). De ook al eerder vermelde lijst in de parabel of het sprookje van de Japanse steenhouwer maakt gebruik van dat poëtische principe: formeel equivalente eenheden (paradigma) worden syntagmatisch na en naast elkaar geplaatst. In dat geval gaat het om steeds herhaalde ‘En’-constructies.

Ook hier kan men de formele equivalenties dicht bij elkaar gaan zoeken, bijvoorbeeld binnen één lijst, zoals het pak van Sjaalman. Of men kan ze zoeken op een hoger niveau, dat we hierboven dat van de macrolijst en de verspreiding genoemd hebben. Zo zou men, zoals gezegd, de steeds herhaalde frases van Droogstoppel kunnen zien als elementen die samen een poëtische lijst vormen. De macrolijst die zo ontstaat, opereert niet alleen vanuit de poëtische code, maar ook vanuit de semische en de culturele, omdat hij de persoonlijkheid en de ideologie van de figuur toont. Het verhaal van Saidjah en Adinda in hoofdstuk zeventien bevat een vergelijkbare poëtisering door de herhaling en parafrase van de zin ‘Ik heb u gezegd, lezer, dat mijn verhaal eentonig is’.

Poëzie in de *Max Havelaar* combineert micro- met macrolijsten. Een voorbeeld daarvan is het gedicht dat Frits in het pak van Sjaalman vindt. Hij reciteert het en dat ontroert Louise Rosemeyer zozeer dat ze weent. De tekst begint met een anaforische combinatie van ‘Waar’-zinnen:

Moeder, ’k ben wel ver van ’t land
Waar me ’t leven werd geschonken,
Waar myn eerste tranen blonken,
Waar ik opwies aan uw hand...
Waar uw moedertrouw der ziel
Van den knaap haar zorgen wydde,
En hem liefdryk stond ter-zyde,
En hem ophief als hy viel... (p. 17).

Het lange gedicht bevat naast deze microlijst ook een refrein dat in gevarieerde vorm herhaald wordt en dat zorgt voor de macrolijst.

Droogstoppel verzet zich tegen de twee centrale aspecten van wat hij poëzie noemt: de dwingende vorm (in de woorden van Jakobson: de paradigmatische as die de syntagmatische stuurt) en de al te ongedwongen expressie. Het gedicht toont de treurnis van een zoon die zijn moeder verlaten heeft voor zijn geliefde, maar die al gauw ontdekt dat die geliefde niet deugt. Droogstoppel vat het als volgt samen: ‘Een jong mensch schreef aan zyn moeder, dat hy

verliefd was geweest, en dat zyn meisje met een ander getrouwd was – waarin ze groot gelyk had, vind ik – dat hy echter, in weerwil hiervan, altyd veel van zyn moeder hield...’ (p. 17).

Zo reduceert Droogstoppel het gedicht tot een verhaal; hij vernietigt zowel de poëtische functie als de expressie. In een noot becommentarieert Multatuli die twee aspecten. Hij geeft Droogstoppel gelijk, maar zegt dat de overdreven vormdwang (‘de biologie van opgedrongen letterkundery’) en de hysterische expressie noodzakelijke stappen zijn naar het vinden van een balans tussen vorm en uitdrukking:

Het is er ver vandaan dat ik alles zou afkeuren wat ik Droogstoppel in den mond leg. Hy ‘hield zich niet op’ met versjes van de soort als hier volgt. Welnu, ik ook niet! ’t Verschil ligt in den grond waaruit zoodanige tegenzin voortspuit. Dat een jong vurig naar poezie dorstend hart, misleid door de biologie van opgedrongen letterkundery, misgrypt in z’n eerste pogingen tot uiting, en voor iets wezenlyks houdt wat tenslotte blykt slechts ydele klank te zyn – ‘getingel en gejingel’ noem ik ’t in m’n *Naschrift op de Bruid daarboven* – dit is te vergeven niet alleen, maar een zeer noodzakelyk verschynsel. *Il faut passer par là!* De eikenstam die bestemd is om gaaf droog hout te leveren, moest z’n bestaan aanvangen als sappige tak (p. 247).

De beelden van de sappige tak en het ‘getingel en gejingel’ verwijzen naar de expressie respectievelijk de poëtische functie. Slechts als die twee elkaar in evenwicht houden, is er volgens Multatuli sprake van waarachtige poëzie.

3. CONCLUSIE

In tegenstelling tot de gangbare studies van de lijst zijn wij niet uitgegaan van een abstract en geïdealiseerd dualisme tussen de lijst en het verhaal. Wij hebben de twee tekstvormen zonder onderscheid bekeken vanuit de codering die de lezer erop toepast. Onze voorbeelden zochten we weliswaar in ondubbelzinnige lijsten uit *Max Havelaar*, maar voor hun lectuur en interpretatie gebruikten we de codes die volgens Barthes en Jakobson gebruikt worden om betekenis toe te kennen aan alle elementen van een tekst, of die nu behoren tot narratieve, lijstvormige of poëtische passages.

Onze benadering heeft een aantal voordelen. Ten eerste maakt ze duidelijk op welke manier een lijst ‘ontstaat’ tijdens de lectuur ervan. Lijsten worden gemaakt door elementen met elkaar te verbinden vanuit de vijf hierboven

besproken codes of leesstrategieën. Die elementen liggen in het geval van de lijst meestal dicht bij elkaar én hebben meestal een gelijksoortige vorm (een equivalentie in de termen van Jakobson). Dat geldt bijvoorbeeld voor Wawelaars opsomming van programmatische acties, die stuk voor stuk beginnen met ‘het + infinitief + voorzetselconstituent’. Die vergelijkbaarheid kan contigu zijn en dan spreken we van microlijsten (vergelijkbaarheid tussen elementen in elkaars buurt), of verspreid en dan spreken we van macrolijsten (vergelijkbaarheid van elementen die ver uit elkaar liggen). Macrolijsten zijn een van de meest gangbare narratieve structuurprincipes; ze vormen het skelet van heel wat romans.

Lijsten en verhalen gaan op deze macromanier hand in hand. Ook in het geval van microlijsten is de narratieve dimensie zelden ver weg. Opsommingen kunnen bijdragen tot de ontwikkeling van acties, de karakterisering van een figuur of een setting, het evoceren en etaleren van kennis, het suggereren en uitspreken van waarheden, het onderstrepen van de formele, materiële eigenschappen van de taal en de implicaties daarvan voor de betekenis. Zo lazen we de rochelende g-klanken van dominee Wawelaar als een ironisch commentaar op de religie als theaterstuk.

Een tweede voordeel van de voorgestelde benadering is dat ze de tekst en de lectuur verheldert als een weefsel waarin de vijf codes voortdurend met elkaar interageren, net zoals lijsten en narratieve passages allerlei verbindingen met elkaar aangaan. Een actielijst kan tegelijkertijd een goede karakterisering zijn van een personage. Dat geldt in de *Max Havelaar* bijvoorbeeld voor Wawelaar en Havelaar die in hun programmatische actielijsten hun aard duidelijk maken. Ze etaleren tegelijkertijd hun wereldbeeld en ideologie. Ze dragen bij aan de ontknoping, waarin de waarheid van hun schepper (Multatuli) geëxpliciteerd zal worden, en ze maken soms gebruik van poëtische technieken in de zin van Jakobson – wat ironisch is, aangezien geen van hen veel eerbied heeft voor rijm en andere poëtische trucs.

Het nadeel aan onze benadering is dat ze het verschil tussen verhaal en lijst initieel minimaliseert terwijl ze in de selectie van een lijstencorpus toch moet uitgaan van een bepaalde visie op wat de lijst is. Daarbij komt dat onze analyse de codes vooral voor lijsten heeft gebruikt, nauwelijks voor narratieve passages. Dat laat enkele vragen onbeantwoord. Zo hebben we niet verhelderd welke codes welk gewicht krijgen in lijsten en verhalende fragmenten. Het zou kunnen dat de actiecode belangrijker is in narratieve onderdelen, terwijl de culturele code zwaarder weegt in lijsten. Het zou ook kunnen dat dezelfde code anders gebruikt wordt in lijsten dan in verhalen. Actielijsten

zijn misschien meer programmatisch, terwijl narratieve actiescènes meer descriptief kunnen zijn, in zoverre ze daadwerkelijke handelingen beschrijven.

Acties onderbreken is misschien makkelijker in lijsten dan in narratieve sequenties. Een lijst bevat vanzelf een zekere discontinuïteit en kan grote afstanden tussen de onderdelen inlassen. Verhalende opeenvolgingen lijken als een trein hun eigen sporen mee te brengen. De lezer verwacht hier continuïteit en er zijn kunstgrepen nodig, zoals een metafictionele tussenkomst of een uitweiding (een lange descriptie), om die voortgang te stoppen. Misschien valt de onderbreking in een narratieve sequentie meer op dan in een lijst. Iets van die aard bleek uit het voorbeeld van de ‘heldin die ergens van ’t balkon eener vierde verdieping springt’ (p. 37): in een metafictionele beschouwing vroeg de verteller zich af hoelang hij die vrouw kon laten zweven om een beschrijving te geven van het landschap – en daarmee bedoelde hij: hoe lang voor de lezer mistroostig het boek neerlegt. Die lezer blijft uiteindelijk de beslissende instantie.

We hebben er herhaaldelijk op gewezen dat de codes niet in afzondering functioneren. Zo kan een actielijst ook het karakter van een personage illustreren, waardoor de proairetische en de semische code gecombineerd worden. Dergelijke combinaties zijn ook mogelijk in verhalende sequenties. En opnieuw zou het kunnen dat de codes andere verbindingen aangaan in lijsten dan in verhalen. De actielijst zou vaak karakteriserend kunnen zijn, terwijl de narratieve actie veeleer hermeneutisch zou kunnen werken (bijvoorbeeld in de opeenvolgende onderzoeksacties van een detective). Zo eindigen we met een opsomming van aspecten die verder onderzocht moeten worden om onze codebenadering van de lijst uit te bouwen tot een volwaardige methodologie.

Literatuurlijst

- Alber, J.** (2016). ‘Absurd Catalogues: The Functions of Lists in Postmodernist Fiction.’ *Style*, 50/3: 342-358.
- Barthes, R.** (2011). *Sarrasine de Balzac. Séminaires à l’École pratique des hautes études 1967-1968, 1968-1969*. Paris: Seuil,
- Belknap, R.** (2004). *The List: The Uses and Pleasures of Cataloguing*. New Haven & London: Yale University Press.
- Berneau, A.** (2016). ‘Enlisting truth.’ *Style*, 50/3: 261-279.
- Deicher, S. & Maroko, E.** (red.) (2015). *Die Liste. Ordnungen von Dingen und Menschen in Ägypten*. Berlin: Kulturverlag Kadmos.
- De Man, P.** (1986). *The Resistance to Theory*. Manchester: Manchester University Press.

- Eco, U.** (1989). *Lector in Fabula. De rol van de lezer in narratieve teksten*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Goody, J.** (1977). *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Groensteen, Th.** (2007). *The System of Comics*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Hamon, Ph.** (1993). *Du descriptif*. Paris: Hachette.
- Hamon, Ph.** (2013). 'La mise en liste.' In: Milcent-Lawson, S., Lecolle, M. & Michel, R. (red.), *Liste et effet de liste en littérature*. Paris: Classiques Garnier, p. 20-29.
- Jakobson, R.** (1963). *Essais de linguistique générale. Les fondations de langage*. Paris, Minit.
- Laugaa, M.** (1978). 'Le récit de liste.' *Études françaises*, 14/1-2: 155-181.
- Mainberger, S.** (2003). *Die Kunst des Aufzählens: Elemente zu einer Poetik des Enumerativen*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Milcent-Lawson, S., Lecolle, M. & Michel, R.** (red.) (2013). *Liste et effet de liste en littérature*. Paris: Classiques Garnier.
- Matthews, D.** (2016). 'Enlisting the Poet: The List and the Late Medieval Dream Vision.' *Style*, 50/3: 280-295.
- Molinié, G.** (2013). 'Vers une sémiotique de la liste.' In: Milcent-Lawson, S., Lecolle, M. & Michel, R. (red.), *Liste et effet de liste en littérature*. Paris: Classiques Garnier, p. 565-570.
- Multatuli.** (1992). *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Historisch-kritische uitgave, verzorgd door A. Kets-Vree. Deel I/ Tekst. Assen: Van Gorcum.
- O'Banion, J. D.** (1992). *Reorienting Rhetoric: The Dialectic of List and Story*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Rullier-Theuret, Fr.** (2013). 'Ni récit, ni description: la liste paillardes chez San-Antonio.' In: Milcent-Lawson, S., Lecolle, M. & Michel, R. (red.), *Liste et effet de liste en littérature*. Paris: Classiques Garnier, p. 459-471.
- Sève, B.** (2010). *De haut en bas: Philosophie des listes*. Paris: Seuil.
- Twain, M.** (2007). *The Adventures of Tom Sawyer*. Oxford: Oxford University Press.
- Vandevoorde, H.** (2012). "'Er ist verrückt!'" Multatuli als unzuverlässiger Erzähler und Autor. Über die Anmerkungen in *Max Havelaar*.' In: Grave, J., Praamstra, O. & Vandevoorde, H. (red.), *150 Jahre Max Havelaar/ 150 Years Max Havelaar. Multatuli's Roman in neuer Perspektive/ Multatuli's Novel from New Perspectives*. Frankfurt am Main: Peter Lang, p. 53-63.
- Von Contzen, E.** (2016). 'The Limits of Narration: List and Literary History Descriptions.' *Style*, 50/3: 241-260.